

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

1909Թ. ԱԳԱՆԱՅԻ ԵՒ ՀԱԼԵՊԻ ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ԳՐԳԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵԱՆՔՆԵՐԸ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Հայկ Դեմոյան

1909 թ. Օսմանյան կայսրության Հալեպի ու Ադանայի վիլայեթներում տեղի ունեցած հայերի զանգվածային կոտորածների դրդապատճառների ու հետևանքների ուսումնասիրությունն առանձնահատուկ կարևորություն ունի օսմանյան կառավարության, ինչպես նաև քեմալականների կողմից կայսրության քրիստոնյա բնակչության, ի մասնավորի, հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանական քաղաքականության տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական և հոգեբանական շարժառիթների լուսարանման տեսանկյունից:

Այս առումով կարևոր են կոտորածներին ականատես դարձած հայ և օտարազգի հեղինակների վկայությունների վերլուծությունները: Վերջիններիս հաղորդումները, հիշարժան են, քանզի դրանք հիմնականում ներկայանում են կողմնակի անձանց (bystanders) վկայությունների տեսքով: Դրանց թվում կարելի է հիշատակել Ալեքսանդր Աղոսիդեսի,¹ Ֆերիման Դաքեթի,² Ռոուզ Լամբերտի,³ Հենրի Վուդսի⁴ և այլոց վկայությունները:

1909 թ. կիլիկյան կոտորածները ուսումնասիրելիս առաջին հերթին պետք է դրանք դիտարկել թրքական վարչակարգերի փոփոխման, սակայն Հայկական հարցի լուծման և հայերի նկատմամբ եղած ընդհանուր քաղաքական գծի անփոփոխելիության համատեքստում:

Համընդհանուր հոգեբանական իրավիճակը, որը ստեղծված էր Օսմանյան կայսրությունում 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո և դրան հաջորդած տեղային բնույթ կրած բռնությունների ու զանգվածային սպանություններից հետո, բնութագրվում էր մահմեդական զանգվածի շրջանում շրջանառվող՝ «կոտորածներից հետո հայերին տվեք քսան տարի և նրանք պատրաստ կլինեն հաջորդ կոտորածին» հայտնի կարգախոսով:

Այս առումով հատկանշական է ազգությամբ հույն հեղինակ Ա. Աղոսիդեսի աշխատության մեջ բերվող այն դրվագը, երբ թուրք պաշտոնյաներից մեկը խոսելով Կիլիկիայում տիրող իրավիճակի և մոտալուտ հայկական կոտորածների մասին, նշում է. «Սպասում ենք, որ փեթակը լցվի մեղրով և այդժամ այն հավաքելու առիթը կներկայանա»:⁵ Այսպիսով ստեղծված իրավիճակը կարելի է բնութագրել նաև որպես թուրքական իշխանությունների ու մահմեդական հոծ բնակչության շրջանում կոտորածների հանդեպ եղած հոգեբանական սպասումով և նախատրամադրվածությամբ:

Հարկ է նշել, որ համիդյան կոտորածների ընթացքում կիլիկիահայությունը հիմնականում գերծ մնաց կոտորածներից ու բռնություններից: Այս հանգամանքը էապես նպաստեց երկրամասի հայ բնակչության թվաքանակի աճին ու բարեկեցության մակարդակի բարձրացմանը, ինչն աննկատ չմնաց հիմնականում հետամնաց ու քրիստոնյաների նկատմամբ մոլեռանդ ու անհանդուրժողական տրամադրություններ ունեցող մահմեդական շրջապա-

տից: Այս հանգամանքը կարևոր դեր խաղաց հայ բնակչության թիրախավորման, իսկ հետագայում՝ կոտորածների իրականացման համար:

Կոտորածների նախապատրաստման, հրահրման ու իրագործման համար կարևոր դերակատարություն ունեցավ ջարդարարների շրջանում անհրաժեշտ հոգեբանական մթնոլորտի ստեղծումը: Այդպիսիք հանդիսացան սադրանքների կիրառումը, ապատեղեկատվության տարածումը, մոլեռանդ զանգվածների մոտ կրոնական անհանդուրժողականության կրքերի բորբոքումը և այլն: Այդպիսի երևույթների և վկայությունների հանդիպում ենք ժամանակին լույս տեսած մամուլի և սկզբնաղբյուրային գրականության մեջ: Ժամանակակիցներից անգլիացի դիվանագետ Ֆերիման Դաքեսը հիշատակում է նաև տեղի թուրք կրոնավորների կողմից հատուկ ֆեթվայով Սրբազան պատերազմ հայտարարելու և մահմեդականներին՝ հայերի դեմ կոտորածներ իրականացնելու համար հրահրելու մասին:⁶ Այս փաստը նույնպես խոսում էր հանգամանք է տեղի ունեցած նախճիրի հոգեբանական դրդապատճառները լուսարանելու համար:

Ականատեսներն ու ժամանակակիցները մատնանշում են, որ կիլիկյան կոտորածների համար ոչ երկրորդական ազդեցություն ունեցան օսմանյան մամուլում, ի մասնավորի տեղական «Իթիդալ» թերթում այդ օրերին լույս տեսած գրգռիչ հոդվածները, մահմեդականների շրջանում ստահող լուրերի տարածումը, ինչպես նաև միտումնավոր կազմակերպված սադրիչ գործողությունները, ինչպես օրինակ մզկիթներից մեկի վրա կեղտ քսելը և դրանում հայերին մեղադրելը: Սրանք ակնհայտորեն միտված էին կոտորածների նախապատրաստման ու իրականացման համար որոշակի հոգեբանական նախադրյալներ ստեղծելուն:⁷

Ա. Աղոսիդեսը կոտորածների հոգեբանական պատճառների թվում կարևորում է թուրքերի, որպես արտոնյալ տարրի շրջանում այդպիսի կարգավիճակի կորուստի մտահոգությունը, որով փաստորեն մերժվում էր հայերին ու քրիստոնյաներին Սահմանադրության հռչակմամբ տրվելիք հավասար իրավունքները: Նրա կարծիքով սա տիրապետող ռասայի ատելությունն էր ենթակա ռասայի նկատմամբ: Աղոսիդեսի կարծիքով, հենց այդ պատճառով էր, որ այս կոտորածները կոչված էին վարկաբեկելու երիտթուրքերին մահմեդականների շրջանում մոլեռանդություն սերմանելով, ովքեր նոր գաղափարների նկատմամբ թշնամական զգացումներ ունեին:⁸

Այս դիտարկումը պայմանավորված էր 1908 թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումից և Սահմանադրության հռչակումից հետո կայսրության նախկինում հալածյալ ու իրավազուրկ կարգավիճակում գտնվող քրիստոնյա բնակչության՝ այդ թվում հայերի շրջանում տիրող համընդհանուր խանդավառության ու ոգևորության երևույթներով: Նույնիսկ օտարերկրյա դիվանագետները վկայում են կայսրության տարբեր հատվածներում նման կտրուկ փոփոխությունների ու քրիստոնյաների ու մահմեդականների իրավահավասարության գաղափարի վտանգավորության ու հնարավոր հետևանքների մասին:⁹

Այս ամենի հետ մեկտեղ, ժամանակակիցները բազմաթիվ անգամ հիշատակում են Կիլիկիայում քրիստոնյա և մահմեդական համայնքների հարաբերականորեն խաղաղ համակեցության մասին: Դաժան կոտորածների համար որպես ազդակ ծառայած այլ հո-

1 A. Adossidès. Arméniens et Jeunes-Turcs: Les massacres de Cilicia, Paris, 1911.
2 Ferriman Duckett. Armenian Atrocities. Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana, Lon-don, 1913.
3 Rose Lambert. Hadjin and the massacres of Armenians. New York: Fleming H. Revell, 1911.
4 Henry Charles Woods. The Danger Zone of Europe: Changes and Problems In The Near East. Fisher Unwin, 1911.
5 Ա. Աղոսիդես. Հայեր և երիտթուրքեր. Կիլիկիայի կոտորածները, Երևան, ՀՅԹԻ, 2012, էջ 8:

6 Ferriman Dackett. The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909, Yerevan, AGMI, pp. 16-17.
7 Տես Յ. Թեբզեան. Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 11-12, 26:
8 Տես A. Adosides, էջ 7, 8, 139-140.
9 Տես Из донесения русского генерального консула в Эрзеруме послу в Константинополе И. А. Зинovieву, см. Геноцид армян в Османской империи, Ереван, Айастан, 1983. С. 188.

գերանական դրոշմապատճառների կողքին օտար աղբյուրները նախանշվում են կրոնական մոլեռանդությունը և մահմեդականների մոտ բռնության հանդեպ բնատուր հակումը դեպի մոլեռանդությունը:

Թուրքիայի պատմությունը հուշում է, որ քաղաքական վարչակարգերի փոփոխելիության պայմաններում հայ բնակչության դեմ բռնությունների կիրառումը դիտվել է որպես մնայուն ու անփոփոխ քաղաքականություն: Հատկանշական է, որ այս հանգամանքի վրա ուշադրություն է հրավիրում Ադանայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը, իր հայտնի կոչում նշելով հետևյալ «Քաղաքական ու կրօնական մոլեռանդությամբ զազանացած թուրք բռնապետությունը 1896-06-ին իր կազմակերպած ջարդերով Հայաստանը սպանդանոցի մը վերածել է վերջ, ապրիլ 1/14 էն ի վեր ամենաստուկայի հարածը կուտայ Կիլիկիոյ սրտին: Եւ մենք ամենատխտուր փորձառությունը ունեցանք, թէ Թուրքիան, վարչական ինչ փոփոխություններ ալ որ կրէ, ըլլայ միապետական թէ սահմանադրական, հայաջինջ սկզբունքը իր այլամերժ ծրագիրներուն հիմնակետը պիտի կազմէ...»:¹⁰

Այնուհետև հեղինակը շարունակում է. «Ոչ ոք կրնար երևակայել, թէ անցեալին մեջ կրած այնքան զրկանքները, տառապանքները, թափած այնքան արիւնները մոռնալու տրամադիր հայութեան հանդէպ, սահմանադրական ռեժիմի մը օրով, կեղորոնական կառավարութեան, Ադանայի կուսակալութեան և իսլամ խուժանին եղբայրակցութեան համակրական ցույցը այսքան արիւնոտ պիտի ըլլար...»:¹¹

Նույն հեղինակը, Ադանայի ողբերգական իրադարձությունները որակելով որպես «կանխամտածված ոճիր» իր աշխատանքներից մեկում նշում է. «Սահմանադրական ռեժիմին Թուրքիոյ մէջ հռչակուելէն յետոյ Հայերը եթէ յանցանք մը ունեցան՝ յաչս յետադիմական Թուրք տարրին, որ դժբախդարար ահաւոր թիւ մը կը կազմէ տակաւին, այն ալ Օսմ. Սահմանադրական Ռեժիմին իրենց անկեղծ եւ բոլորամուկ փարումն էր: Եթէ Հայերը յանցանք մը ունեցան իրենց անձին հանդէպ, այն ալ Սահմանադրական ռեժիմին վրայ իրենց չափազանց վստահությունն էր, վստահություն մը, թէ Սահմանադրական ռեժիմի տակ այլեւս ջարդերն ու կողոպուտները անկարելիություններ էին»:¹²

Չնայած որոշ օտար և հայ հեղինակներ հակված էին կարծելու, որ կիլիկյան ողբերգության հիմնական մեղավորը սուլթանական վարչակարգի մնացուկներն ու Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամանն էր կոտորածներ իրականացնելու համար, այդուհանդերձ կոտորածների ծավալները, տեղական իշխանությունների ակնհայտ պասիվ, իսկ որոշ դեպքերում էլ բացահայտ հրահրիչ գործելաոճն ակնհայտորեն մղում էին հենց երիտթուրքական վարչակարգի ձեռագիրը տեսնել դժնդակ այս իրադարձությունների մեջ: Այս առումով մեկ այլ հեղինակ՝ Հելեն Գիբբոնսը, Ադանայի կոտորածներից հետո գրում է. «Այժմ մենք հասկացանք, որ միակ տարբերությունը հին ու երիտասարդ թուրքերի միջև դա այն է, որ երիտթուրքերն ավելի գործունյա և կատարյալ էին ջարդեր իրականացնելիս»:¹³

Անդրադառնալով կիլիկիահայության դեմ իրականացված կոտորածներում թուրքական կառավարության մեղսակցության հարցին, Ֆերիման Դաքեթը, դատապարտելով Ադանայի կոտորածների իրականացման մեջ երիտթուրքերի մեղսակցությանը, միաժամանակ նշում է. «Նրանք, ովքեր ծանոթ են Թուրքիային և թուրքերին գիտեն, որ առանց կառա-

10 Տե՛ս Կոչ համայն հայութեան արիւնագանգ Կիլիկիային համար, «Տարագ», 1909, No. 5-6, տես Հայ բոտանիք, Վենետիկ, 1985, էջ 43:

11 Նույն տեղում:

12 Մուշեղ Եպիսկոպոս. Ադանայի ջարդը եւ պատասխանատուները, Գահիրէ, Արաբատ տպարան, 1909, էջ 8:

13 Helen Gibbons. The Red Rugs of Tarsus. A Woman's Story of the Armenian Massacres. Paris, 1919, p. 127.

վարության նախաձեռնության կամ համաձայնության Թուրքիայում երբեք կոտորածներ չեն լինում»:¹⁴

Արևմտահայ որոշ մտավորականներ փորձեցին իրենց վերլուծությունները ներկայացնել Ադանայի ողբերգության պատճառների շուրջ, անուշադրության չմատնելով նաև հայկական կողմի անհետատեսությունն ու անհրաժեշտ զգուշավորություն ցուցաբերելու կարևորությունը զանց առնելու հանգամանքները: Այս առումով բավական տպավորիչ վերլուծություն է տալիս հայ մարմնամարզիկ, «Մարմնամարզ» հանդեսի խմբագիր Շավարշ Քրիսյանը, ով ի մասնավորի գրում է. «Սահմանադրութենէն ասդին նոր կեանք մը սկսաւ Թուրքիոյ համար, բոլոր բաղկացուցիչ ազգերը սկսան իրենց բոլոր թափովը ինքնազարգացման, քաղաքակրթութեան և յառաջադիմութեան հետամուտ ըլլալ. հայերս ալ շարժեցանք, բայց բնականաբար ոչ այն առողջ և գիտական թափով՝ որով պարտ էին շարժիլ, ի հարկէ մենք ամենէն աւելի զգացած ըլլալով բռնապետության շղթաներու ծանրութիւնը, մեր ուրախութիւնը և յառաջադիմելու եռանդը ամենէն աւելի պիտի ըլլար, բայց այդ ուրախութեան և ինքնամոռացման օրերուն մէջ մոռցանք նկատի առնել բնական և բնախօսական օրէնք մը՝ որուն համեմատ, շատ նստող մը, երկար ատեն պառկած հիւանդ մը, ապաքինել է վերջ, պարտաւոր է քիչ մը ատենուան համար յամբարքար ընթանալ, իր ուժերը չսպառել, մինչեւ որ բոլորովին ապաքինի, մենք այս ճշմարտութիւնը մոռցանք ու ուզեցինք մէկ թափով ընթանալ և Թուրքիոյ առաջադէմ ազգը ըլլալ, սխալեցանք ու չարաչար տուժեցինք, վկայ՝ Ատանան, որ մեր կուրծքին վրայ գիտակցօրէն բացուած վէրք մ'է մեզի յիշեցնելու համար թէ մեր յառաջադիմութեանը նախանձողներ կան, մենք մեր գործունեութեան մէջ մէթոտ մը ի գործ չի դրինք և նմանեցանք այն վաճառականին՝ որ առանց կանոնաւոր տետրակի իր գործառութիւնները կը կատարէ և յետոյ կը զարմանայ իր անգիտակցօրէն կրած վնասին և գլխուն եկած փորձանքներուն համար, ահաւասիկ մենք ալ ազգային տեսակետով ճիշդ այդ վաճառականին վիճակի մէջ կը գտնուինք»:¹⁵

Տնտեսական գործոնը Ադանայի ջարդերի իրականացման ժամանակ հիմնականում պայմանավորված էր բարեկեցիկ կյանքով ապրող ու զարգացած հանրույթի դեմ կուտակված անհանդուրժողականությամբ և այդ հանրույթի տնտեսական առավելությունները վերացնելուն կամ դրանց բռնությամբ տիրելու մղումով: Պատահական չէ նաև այն հանգամանքը, որ կոտորածների հենց սկզբում ջարդարարները, Հենրի Վուդսի հիշատակմամբ, առաջին հերթին ոչնչացրեցին մահմեդականների պարտացուցակները:¹⁶

Ադանայի երեսփոխան Ալի Մյունիֆ բեյն հետևյալ կերպ է մեկնաբանում Ադանայի իրադարձությունները. «... Դուք՝ Քրիստոնեաներդ՝ կը յառաջդիմեք, կրթական եւ առեւտրական ուղղութեամբ յառաջ՝ կ'անցնիք. Օտարները ձեզի համար դպրոցներ կբանան, Պատրիարքարանը կ'օգնէ եւ դուք կզարգանաք: Բայց մեր իսլամները չեն յառաջիմեր եւ եղած տեղերնին կը մնան: Եթէ երկրի մը մեջ ժողովուրդի մը մէկ մասը յառադիմէ, իսկ ուրիշ մէկ մասը յետադիմէ՝ ահա այսպէս կըլլայ»:¹⁷

Օտարագրի ականատես-վկաները ևս մատնանշում են, որ «համակարգված» կոտորածների և ջարդերի հիմնական պատրվակներից մեկն է հանդիսացել 1895 թ. արհավիրքներից խուսափած և զգալի ազգային հարստություն կուտակած կիլիկիահայությունը,

14 Ferriman Duckett, նշվ. աշխատ. էջ 6.

15 Շավարշ Քրիսյան. Հայ մարմնամարզական միութեան կատարելիք գործը, «Մարմնամարզ», թիւ 17, օգոստոսի 31, 1912, էջ 309:

16 Henry Woods. The Danger Zone of Europe, p. 140.

17 Համբարձում Յ. Աճեան. Ատանայի Եղեռնը եւ Գոնիայէ յուշեր, Նիւ Եորք, Կոչնակ տպարան, 1950, էջ 79:

քանզի «հին թուրքերը առավել քան երբեք ատում էին նրանց և միայն սպասում էին առիթի թալանելու նրանց ինչքը»:¹⁸

Հարկ է նշել, որ Սահմանադրության հռչակումից հետո գենքի ազատ վաճառքը և քրիստոնյաների կողմից աննախադեպ ծավալների հասնող գենքի ձեռքբերումը, հանդիսությունների ու տոների ժամանակ պարբերաբար կրկնվող հրաձգությունները, աննկատ չէր մնացել մահմեդական զանգվածի ու իշխանությունների ուշադրությունից: Քրիստոնյաների համար ինքնապաշտպանության հավանականության մեծացումը արտոնյալ ու նախահարձակի իրավունք ու կարգավիճակ ունեցող մահմեդական մոլեռանդ հատվածը չէր կարողանում ընդունել ու հաշտվել այդ իրողության հետ:

Քրիստոնյաների ու մահմեդականների իրավահավասարության անհնարինությունը, քրիստոնյաների առաջադիմությունը և հաջողությունները լրացուցիչ լիցք հաղորդեցին կոտորածների ժամանակ մոլագարության աստիճանի հասնող դաժան սպանությունների իրագործման համար:

Հատկանշական է, որ կոտորածներից մի քանի օր առաջ հույն ըմբիշը պարտության էր մատնել թուրք ըմբիշին, ինչը լուրջ ընդվզումներ էր առաջացրել Ադանայի մահմեդական բնակչության մոտ:¹⁹

Ա. Ադոսիդեսի կարծիքով, Սահմանադրության հռչակումից հետո ազատական գաղափարախոսությունները որևէ ազդեցություն չէին թողել թուրք հավաքականության վրա: Նա նշում է, որ նոր վարչակարգին մահմեդական զանգվածները թեև առերևույթ ենթարկվում էին, սակայն թշնամի դիրք էին բռնել դրա նկատմամբ: Այն բնագոյաբար մերժում է ամեն կարգի բարենորոգում, որն օտար էր և հանդիսանում էր նմանակում քրիստոնեականի հետ: Ահա այս միջավայրն է, որ հնարավոր դարձրեց նոր վարչակարգի օրոք հայկական կոտորածները, որոնք անպատիժ մնացին Սահմանադրությունից և՛ առաջ, և՛ հետո:²⁰

Ֆրանսիացի հեղինակ Ժան դ'Աննգեն ընդգծում է արմատացած թշնամական վերաբերմունքի և հակակրանքի հոգեբանական գործոնի նշանակությունը 1909թ. կոտորածների պատճառների մեկնաբանման հարցում, որը պայմանավորված էր հայերին բնորոշ առավելություններով՝ աշխատասիրությամբ և առևտրական մրցակցության ոլորտում թուրքերի նկատմամբ նրանց գերիշխող դիրքով, ինչը թուրքերին դրդել է կողոպուտի և սպանության:²¹

Հավասարության անհնարինության վկայությունը հանդիսացավ «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսերով իրագործված Սահմանադրության խորհրդանշան հանդիսացող հաղթականարի ոչնչացումը կոտորածների ժամանակ և «հայկական կոտորածի իրագործմամբ հավատարմության ու ողջույնի ուղերձը հղում սուլթան Աբդուլ Համիդին»:²²

Հ. Վուդսը կոտորածների պատճառներից նշում է նաև հարյուրամյակների ընթացքում գոյություն ունեցող ընդդիմացումը հավասարության գաղափարին, ինչպես նաև ազգամիջյան ատելության զգացումը (feeling of racial hatred):²³

18 Alice Shepard Riggs's Shepard of Aintab, Gomidas Institute Books, Princeton and London, 2001, p. 78.
19 Ferriman Duckett, op. cit. p. 67.
20 Տե՛ս A. Addossides. Arméniens et Jeunes-Turcs., pp. 8-9.
21 Տե՛ս Վ. Պողոսյան. 1909թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009, էջ 69:
22 Henry Woods, The Danger Zone of Europe, p. 176.
23 Նույն տեղում, էջ 140:

Հոգեկան ցնցումը և հոգեբանական հետևանքները

Ադանայում տեղի ունեցած ջարդերն աննախադեպ էին սպանությունների դաժանությամբ ու անմարդկայնությամբ: Ըստ Ա. Ադոսիդեսի, Կիլիկիայի իրադարձությունների ընթացքում ապշեցնում են մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման համար որդեգրված «դաժանությունը և անհավատալի լկտիությունը»:²⁴ Ականատեսների վկայությամբ տեղի ունեցած հրեշավոր գործողություններն ու արյունալի խրախճանքները գերազանցում էին մարդու կողմից ընդդեմ մարդ արարածի կիրառած դաժանության դրսևորումները: Ականատեսները վկայում են «սարսափից գունատ և ահաբեկությունից համր դարձած մարդկանց» մասին, ովքեր գտնվում էին հոգեբանական ծայրահեղ անմխիթար վիճակում:

Այս ամենին հաջորդեց ինքնասպանությունների ալիքն ու վերապրածների խելագարվելու դեպքերը, որոնք եկան լրացնելու, Հ. Վուդսի կողմից «սատանայական» (diabolic)²⁵ որակված կոտորածների պակասը:

Այս առումով հատկանշական է Ջաբել Եսայանի հետևյալ տողերը, որոնցում պատկերավոր կերպով նկարագրվում է ջարդարարների հոգեկան վիճակը. «Ոճրագործները զարհուրելի արբեցութենե՛ն մը բռնուած էին. հոնդարով ու ոռնարով կը յարձակէին նոյն իսկ մոլորած տղոց վրայ, աչքերնին դարձած, մարդկային որեւէ. զգացումէ զրկուած, անանուն գազաններու պէս էին: Այսօր երբ կը վերյիշեմ այդ պատկերները, դժուարս կուզայ հաւատալու, նոյն իսկ ինձի որ աչքովս տեսայ, թէ իրականութիւն են անոնք»:²⁶

Իսկ Արշակուհի Թեոդիկի մոտ այսպես է նկարագրում հոգեցնցում ապրածների վիճակը. «Ամիսներու ընթացքին՝ առիթը շատ ներկայացած էր ականատեսներու սարսափելի պատմութիւնները կարդալու թերթերէ, Աղէտքին ու անոր մանրամասնութեանը վրայօր: Լալագին ընթերցումներ՝ որ - գիտեմ – նոյնիսկ արգիլուած էին շատ մը հայու տուներէ, վասն զի ատոնցմով խորապէս ազդուողներ էին եղած, զգայնիկ անձեր՝ սոսկումէ ցնցում, ցնցումէ տազմապ ծածանուտ՝ հիւանդ ինկած էին»:²⁷

Ա. Ադոսիդեսի մոտ հանդիպում ենք հետևյալ նկարագրությունը. «Սարսափից, հոգնածությունից և սովից կիսամեռ մարդկանց մեծ մասն այլևս շատ բան չէր հիշում: Բազմաթիվ մարդկանցից երկար ու ձիգ օրեր պահանջվեց հիշողությունը վերականգնելու համար: Ոմանք չգիտեին, թե ողբերգությունից առաջ քանի հոգուց է բաղկացած եղել իրենց ընտանիքը և հաճախ անհրաժեշտ եղան շարաթներ՝ ոչ թե քանդված, այլ պարզապես ցրված օջախը վերականգնելու համար...»:²⁸

Ադանայի կոտորածների ուշագրավ հետևանքներից էր նաև մահմեդական մտավորական շրջաններում կոտորածների շուրջ բանավեճի ու քննադատության ի հայտ գալը: Այդպիսի հոդվածներով հանդես եկան մահմեդական կին մտավորական Խալիդե Սալիհը և ծագումով թուրք գրող Վալու ադ Դինը, ովքեր իրենց հրապարակումներում խստորեն դատապարտեցին տեղի ունեցած ոճրագործությունները:²⁹ Պետք է արձանագրել, որ եղան նաև թուրք և մահմեդական այլ պաշտոնյաներ ու շարքային քաղաքացիներ, ովքեր կարողացան իրենց անձնական ջանքերի կամ միջամտության շնորհիվ փրկել բազմաթիվ հայերի կյանքեր, դրանով իսկ իրենց բողոքն արտահայտելով տեղի ունեցած անմարդ-

24 Ա. Ադոսիդես. նշվ. աշխ., էջ 26:
25 Տե՛ս Henry Woods. նշվ. աշխ., էջ 128.
26 Ջաբել Եսայան. Անբակներուն մէջ, Պէյրութ, Տպարան Էտվան, 1957, էջ
27 Արշակուհի Թեոդիկ. Ամիս մը Կիլիկիա, Կցկտուր Նօթեր 1910, Կ. Պոլիս, էջ 24:
28 Ա. Ադոսիդես. նշվ. աշխ., էջ 83-84:
29 Նույն տեղում:

կային կոտորածների դեմ:

Մյուս կողմից ցնցող ազդեցություն թողեց նաև մահմեդականներին կախաղան հանելու փաստը՝ քրիստոնյաների դեմ իրագործած ոճիրների համար: Ճիշտ է, մահապատժի ենթարկվեցին նաև անմեղ հայեր, այդուհանդերձ, այս դրվագը հոգեբանական որոշակի ազդեցություն թողեց մահմեդականների շրջանում, ուր տիրապետող մտայնություն էր մահմեդականի հանդեպ քրիստոնյայի իրավագուրկ լինելը, հատկապես դատական ատյաններում և իրենց իրավունքների պաշտպանության հարցում:

«Անտարակույս, ժամանակը դեռ չի եկել, և հավանաբար երբեք էլ չի գա, երբ Թուրքիայում քրիստոնյայի իրավունքը հավասար կշեռքի վրա կդրվի մահմեդականի շահերի հետ», - գրում էր Ադոսիդեսը:³⁰

Ա. Ադոսիդեսի և մյուս օտարազգի հեղինակների ու ականատեսների հաղորդումները վկայում են կոտորածներին, թալանին, հրկիզումներին ու դիակների պղծման գործողությանը զանգվածային մասնակցության մասին: Ըստ որում, սպանությունները, կտտանքներն ու նվաստացումները որոշակի բեմականացման տարրեր են կրել, իսկ դրանցում, սպանված հայերի դիակների հանդեպ անհարգալից վերաբերմունք են ցուցաբերել նաև մահմեդական երեխաներն ու կանայք, ինչը վկայում է համատարած ու վայրագ պսիխոզի մասին:

Անփոփեղով նշենք հետևյալ հիմնական եզրակացությունները.

- Ադանայի և Հալեպի վիլայեթի հայկական կոտորածների հետևանքով կիլիկիահայության և կայսրության մյուս հատվածների հայ բնակչության շրջանում շեշտակի փոփոխություն նկատվեց հեղափոխությունից հետո առաջ եկած ոգևորության ու օսմանյան պետության հանդեպ տաժած հավատարմության մեջ: Առաջ քաշվեց այն տեսակետը, համաձայն որի վարչակարգերի փոփոխելիության պարագայում, Հայկական հարցի և հայերի նկատմամբ իշխանությունների ու հասարակ մահմեդական բնակչության մոտեցումը չենթարկվեց փոփոխությունների ու արմատական վերանայման:

- Ավելի զարգացած ու արդիական հանրային նկատմամբ կասկածամտության ու անհանդուրժողականության դրսևորումները որոշ մահմեդական գործիչներ դիտարկեցին ինքնաքննադատության տեսքով:

- Երիտթուրքերի ուղղակի և ոչ ուղղակի մեղասկզբությունը Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածներում հայ բնակչության շրջանում առաջ բերեց մտավախություններ մոտալուտ կոտորածների նոր ալիքի հավանականության առումով, սակայն հայկական որոշ քաղաքական ուժեր շարունակեցին համագործակցությունը երիտթուրքերի հետ, դրանում տեսնելով որոշակի երաշխիքներ նոր վտանգներից խուսափելու համար:

- Կիլիկյան կոտորածները առաջ բերեցին նաև որոշ սահմանափակ բողոքի ալիք մահմեդական մտավորական շրջանակներում, ինչն արտահայտվեց մի շարք հոդվածներով, որում հեղինակները դատապարտում էին հակահայ ջարդերը՝ դրանք որակելով անմարդկային և իսլամի դրույթներին հակասող:

Hayk Demoyan

Psychological Causes and Consequences of 1909 Massacres in Adana and Aleppo Vilayets: Preliminary Analysis

Summary

1909 Adana massacres heralded the real intention of the Young Turks for total annihilation of the Armenian population of the Ottoman Empire, seeing it as the only way to solve the Armenian question. The massacres left a great psychological impact on the Armenians, both in Ottoman Empire and worldwide, thus creating the atmosphere of insecurity and expectation of the forthcoming major massacres. It also created a huge wave of emigration of the Armenians from the Cilician region.

Massacres touched the excitement of the Armenians who reacted positively to the overthrow of the «Red Sultan» Abdul Hamid II in 1908 who was a symbol of the Turkish tyranny and massacres. Inhuman treatment of the Cilician Armenians and, especially the participation of the Army of Revolution in the massacre led to the conclusion that the change in regime in the Ottoman Empire did not bring any positive alteration in the approach of the Turkish government towards the Armenians. Moreover, Young Turks continued the anti-Armenian policy of the Sultan which resulted in the state organized and implemented Genocide against the Armenian subjects of the Ottoman Empire during 1915-1918.

30 A. Adosides, նշվ. աշխ., էջ142.